

Wilk, Marian

Burżuazja moskiewska wobec caratu w latach 1914-1917

Przegląd Historyczny 65/4, 649-666

1974

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

MARIAN WILK

Burżuazja moskiewska wobec caratu w latach 1914—1917

Dzieje burżuazji rosyjskiej w okresie I wojny światowej, to zagadnienie niezwykle ciekawe. Literatura naukowa na ten temat nie jest bogata. Historycy radziecy opublikowali w ostatnim okresie szereg wartościowych prac z tego zakresu¹, ale ciągle jeszcze wiele kwestii pozostaje niewyjaśnionych. W artykule chcę przedstawić najważniejsze momenty ilustrujące ambicje polityczne moskiewskiego środowiska handlowo-przemysłowego w latach 1914—1917. Moskwa w tym okresie była obok Petersburga ośrodkiem bardzo żywej działalności politycznej, zarówno w środowisku robotniczym, jak i burżuazyjnym.

Jedną z cech kapitalizmu rosyjskiego przełomu XIX i XX wieku było wykształcenie się dwóch grup wielkiego kapitału. W okręgu petersburskim fabryki i banki posiadała oligarchia finansowo-przemysłowa związana z metalurgią, wyrosła w większości z osiadłych w Rosji kapitalistów zagranicznych i byłych urzędników państwowych. Ekonomicznie i osobiście była ona powiązana z biurokracją carską. Z tego powodu świadomie unikała wystąpień na arenie politycznej. Dopiero w latach wojny zaktywizowała ona swą działalność, wysuwając m.in. wiele sugestii dotyczących polityki ekonomicznej rządu. Program tej grupy wyrażała Rada Zjazdów Przedstawicieli Przemysłu i Handlu utworzona w styczniu 1906 r. i jej organ „Przemysł i Handel”.

Natomiast większą aktywność polityczną przed 1914 r. można było obserwować w kręgach progresywnej burżuazji Moskwy. Burżuazja moskiewska, posiadająca w większości rodowód chłopski i kupiecki, była w odróżnieniu od potentatów przemysłu ciężkiego mniej zamożna, ale mniej też zależna zarówno od rządu, jak i kapitału obcego. Posiadała tradycyjnie bliskie powiązania z handlowo-przemysłowymi ośrodkami na prowincji. Stała się przeto liderem rosyjskiego kapitału narodowego, pozbawionego realnych możliwości uczestniczenia w życiu politycznym Rosji².

¹ B. Ananicz, *Rossija i międzynarodnyj kapital 1897—1914*, Leningrad 1970; E. Czermiński, *Burżuazja i carizm w pierwszej ruskiej rewolucji*, wyd. II, Moskwa 1970; W. Dżakin, *Russkaja burżuazja i carizm w gody pierwszej mirowoj wojny*, Leningrad 1967; I. Gindin, *Russkaja burżuazja w period kapitalizma*, „Istorija SSSR” 1963, nr 2, s. 57—80 i nr 3, s. 37—60; W. Ławierczew, *Po tu storonu barrikad. Iz istorii borby moskowskoj burżuazii s rewolucijej*, Moskwa 1967; tenże, *K woprosu ob osobiennostiach imperializma w Rossii*, „Istorija SSSR” 1971, nr 1, s. 79—91; I. Majewskij, *Ekonomika ruskoj promysziennosti w ustojkach pierwszej mirowoj wojny*, Moskwa 1957; B. Sejrjanian, *Borba bolszewikow protiv wojenno-promysziennych komitetow*, Jerewan 1961; W. Sieleckij, *Obrazowanije partii progresistow*, „Wiestnik Moskowskogo Uniwersiteta”, *Istorija*, 1970, nr 5, s. 33—49; P. Wołobubjew, *Proletariat i burżuazja Rossii w 1917 g.*, Moskwa 1964.

² Dokładniej na ten temat: I. Gindin, *Russkaja burżuazja*, „Istorija SSSR”, 1963, nr 3, s. 46—47; W. Ławierczew, *Po tu storonu*, s. 19—22.

Po rewolucji 1905 r. szczególnie aktywną rolę w moskiewskim środowisku kapitalistycznym zaczęła odgrywać grupa tzw. „młodych”, skupiona wokół znanych właścicieli fabryk włókienniczych — Pawła Riabuszyńskiego i Aleksandra Konowałowa. Jej organem prasowym był dziennik „Utro Rossii”, ukazujący się od 1909 r.

Moskiewscy przemysłowcy w latach poprzedzających wybuch wojny dawali wielokrotnie wyraz niezadowoleniu z powodu swego nikłego udziału w sprawach państwowych. Od 1908 r. stawały się popularne spotkania i dyskusje „ekonomiczne” u Riabuszyńskiego i Konowałowa. W wypowiedziach, które coraz częściej zaczęły dotyczyć polityki wewnętrznej caratu podkreślono, że „klasa handlowo-przemysłowa” winna zająć w przyszłości pierwszoplanowe miejsce wśród stanów rosyjskich i wydostać się „spod opieki rządu”³.

Tę grupę frondującej burżuazji popierała (od około 1912 r.) duża część moskiewskiej inteligencji z liberalnymi profesorami Maksymem Kowalewskim, Piotrem Struwe, Aleksandrem Pogodinem, Włodzimierzem Ustinowem, co stwarzało dogodną sytuację dla szerszego wystąpienia progresistów na arenie życia politycznego. „Utro Rossii” stawało się popularne, pretendując do wyrażania poglądów całego rosyjskiego kapitału. Gazeta komentowała wszystkie poczynania rządu w dziedzinie polityki wewnętrznej i zagranicznej.

W latach 1911—1912 „młodzi” moskwianie wzięli aktywny udział w pracach organizacyjnych, których rezultatem było utworzenie w listopadzie 1912 r. partii progresistów. Duża część burżuazji była rozczarowana polityką Stołypina, która nie doprowadziła do uspokojenia wewnątrz kraju i zrealizowania obiecanych reform. Schodząc „na lewo”, burżuazja zaczęła opuszczać szeregi pałdźiernikowców. W rezultacie, w ciągu lat 1907—1912 zasadniczej zmiany w III Dumie Państwowej uległa właśnie frakcja pałdźiernikowców, z której wystąpiło 26 posłów, zasilając m.in. frakcję progresistów. Kryzys starych partii burżuazyjnych (rozczarowani z ich działalności byli nawet cenzusowi wyborcy) powodował, że hasło „progresizmu” stało się dla wielu wyrażeniem pozycji społecznej i interesów politycznych. Progresizm starał się wyławić te wszystkie niezadowolone elementy, aby zorganizować z nich nową partię⁴.

Nie ulega wątpliwości, że moskiewscy progresiści zaangażowali się najbardziej w realizację programu partii. Sprzyjał temu obserwowany w latach 1912—1913 wzrost wpływów „młodych” w Moskiewskim Komitecie Giełdowym. Paweł Riabuszyński objął funkcję zastępcy przewodniczącego, a w skład zarządu weszli także Sergiusz Tretiakow i Aleksander Kuzniecowa. Drugą sprzyjającą okolicznością był wybór Aleksandra Konowałowa do IV Dumy, co moskwianie wykorzystali dla popularyzowania swego programu, także na tym forum.

Moskiewscy progresiści wykorzystywali każdą okoliczność dla wyrażania swych aspiracji. Demonstracyjny charakter miało wystąpienie Riabuszyńskiego w czasie bankietu u znanego posiadacza Grzegorza Krestownikowa z okazji przyjazdu do Moskwy w 1912 r. nowego premiera Rosji Włodzimierza Kokowcowa. Odpowiadając na przemówienie premiera, za-

³ P. Berlin, *Russkaja burżuazija w staroje i nowoje wriemia*, Moskwa 1922, s. 291. Por. N. Razumowska ja, *Centralnyj Wojenno-Promyszlennyj Komitet*, Moskwa 1947, s. 18—20 (maszynopis przechowywany w Bibliotece im. Lenina w Moskwie).

⁴ W. Sieleckij, op. cit., s. 33—41.

pewniające o pomocy państwa dla przemysłu, Riabuszyński zakończył toast słowami: „Nie za rząd, za rosyjski naród znękany cierpieniami i oczekującym swego rzeczywistego wyzwolenia”⁵. Te same nuty brzmiały w przemówieniach kapitalistów uczestniczących we wrześniu 1912 r. w uroczystym bankiecie odbywającym się w Moskwie z okazji stulecia firmy Konowałowa. Wystąpienia Konowałowa i Riabuszyńskiego odbiły się szerokim echem w całej Rosji.

W miarę zbliżania się wojny, burżuazja moskiewska coraz bardziej interesowała się także polityką zagraniczną, krytykując niejednokrotnie rząd za mało zdecydowane stanowisko wobec Niemiec⁶.

Nadzieje stworzenia — w rezultacie zwycięskiej wojny — „Wielkiej Rosji” z cieśninami Bosfor i Dardanele, wyeliminowania konkurencji niemieckiej z rynku rosyjskiego, osiągnięcia ogromnych zysków z tytułu zamówień wojennych oraz wiara w zahamowanie ruchu rewolucyjnego w następstwie propagowania szowinizmu legły u podstaw decyzji całej rosyjskiej burżuazji o poparciu caratu w momencie przystąpienia Rosji do wojny. Jej uwagę pochłonęło teraz bez reszty stworzenie warunków dla szybkiego zwycięstwa. Burżuazja była gotowa odłożyć wysuwane wcześniej pod adresem rządu pretensje, bowiem miała nadzieję, że niebezpieczeństwo zewnętrzne i wspólnota celów zbliżą władze carskie do „postępowych elementów kraju”, że wojna stanie się bodźcem do „odnowienia władzy” w kierunku polityki nakreślonej przez kapitał, tj. jego współuczestniczenia w organach władzy politycznej.

W dniu przystąpienia Rosji do wojny — 19 lipca (1 sierpnia) 1914 r. wysłano na ręce cara setki depeš z wyrazami wiernopoddańczych uczuć. Zorganizowano patriotyczne manifestacje. Zaczęto pośpiesznie zacierać wszelkie ślady niemczyzny w życiu rosyjskim. Przede wszystkim zmieniono nazwę stolicy z Petersburga (Pieterburg) na Piotrogród (Pietrograd). Zamknięto gazety niemieckie w całej Rosji. Wielu Rosjan zmieniło brzmienie z niemiecką nazwiska. Prasa wszelkich odcieni zamieszczała entuzjastyczne artykuły z okazji opublikowania Manifestu carskiego wzywającego naród do spokoju i jedności⁷.

Świadectwem postawy grup burżuazyjno-liberalnych wobec wojny był przebieg uroczystego posiedzenia Dumy Państwowej 26 lipca (8 sierpnia) 1914 r. W przemówieniach posłów nie słycać było głosów krytyki, lecz nuty ugody i pewność w ostateczny sukces Rosji na froncie. Tylko frakcja socjaldemokratów nie poparła tych głosów. W tym chórze lojalnych i entuzjastycznych wobec caratu wypowiedzi szczególnie miejsce zajmowała Moskwa. Organ październikowców — „Głos Moskwy” pisał w przeddzień wybuchu wojny: „Bywają momenty, gdy wszelkie różnice partyjne, wszystkie zagadnienia programowe i przeciwieństwa klasowe powinny zejść na drugi plan — Obecnie w Rosji powinna istnieć tylko jedna partia — rosyjska”⁸.

Historyczną szansę ujrzeni także moskiewscy progresiści. Gazeta Riabuszyńskiego powitała rozpoczęcie wojny z Niemcami jako długo oczeki-

⁵ P. Berlin, op. cit., s. 302.

⁶ Por. W. Dżakin, op. cit., s. 46—55.

⁷ Kadecka „Riecz” pisała 23 lipca (5 sierpnia) 1914: „Podły napad Niemiec zjednoczył Rosję. Wszyscy skupili się wokół jednej myśli i wspólnego uczucia. Szczęśliwi są ci, którzy są świadkami tych historycznych dni”. Por. L. Bazyłow, *Główne aspekty zagadnienia udziału Rosji w pierwszej wojnie światowej*, „Zeszyty Naukowe WAP”, Seria Historyczna, 1966 nr 14, s. 14—25.

⁸ „Głos Moskwy” z 18 lipca 1914.

wane i radosne wydarzenie: „Stało się. Wojna z Niemcami — — W tej wielkiej chwili cała Rosja w jednym porywie i miłości skupia się wokół Panującego, prowadzącego Rosję do świętego boju z wrogiem Słowian. W chwili obecnej nie ma w Rosji ani prawych ani lewych, ani rządu ani społeczeństwa, jest natomiast jeden rosyjski naród”⁹.

Nie bacząc na szowinistyczną agitację burżuazji i różnego rodzaju manifestacje „za wiarę, cara i ojczyznę”, rosyjski proletariat nie poparł tych haseł. Oportunistyczną postawę zajęła stosunkowo niewielka grupa robotników. Antywojenne stanowisko reprezentowały wszystkie organizacje bolszewickie, głosząc hasła walki z wojną i caratem¹⁰.

Pewne sukcesy wojsk rosyjskich na froncie galicyjskim (zdobycie Halicza, Lwowa, Tarnowa, Gorlic) i czasowe osłabienie ruchu strajkowego na początku wojny, sprzyjały optymistycznym nastrojom kapitalistów. Stanowisko takie było podyktowane głównie nadzieją, iż car pójdzie w okolicznościach wojennych na ustępstwa polityczne wobec burżuazji.

Moskiewscy właściciele od pierwszych dni wojny nieśli praktyczną pomoc rządowi. Odpowiedzieli szybko na apel o pomoc w zaopatrywaniu armii skierowany 4/17 sierpnia 1914 przez gen. Dymitra Sz wajewa — głównego intendenta armii, do właścicieli fabryk włókienniczych. Produkcja dla wojska i wzrost cen na towary włókiennicze przyniosły ogromne zyski kupcom i przemysłowcom Moskwy. Według „Wiestnika Finansow” w 142 największych zakładach włókienniczych, których większość znajdowała się w moskiewskim okręgu przemysłowym, zyski kapitalistów wzrosły z 60 mln rubli w 1913 r. do 174 mln rubli w 1915 r. Przemysł lniany np. osiągnął w 1915 r. dwukrotnie większe zyski niż w 1913 r.¹¹

Przy aktywnym udziale moskiewskich kapitalistów zostały powołane w 1914 r. pierwsze społeczne organizacje burżuazyjno-obszarnicze o zasięgu centralnym: Ogólnorosyjski Związek Miast i Ogólnorosyjski Związek Ziemstw.

Nie doczekawszy się żadnych posunięć ze strony caratu, burżuazja zaczęła na przełomie lipca i sierpnia 1914 r. przypominać rządowi o swoich nadziejach. Prasa sugerowała konieczność „zmiany poprzednich stosunków między rządem i społeczeństwem”, tj. burżuazją¹². W kręgach tych słychać było pogłoski o wzrastających niedostatkach w armii rosyjskiej, co było zresztą zgodne z rzeczywistością¹³. W bardziej wtajemniczonych kołach „patriotyczny entuzjazm” zmieniał się powoli w „patriotyczną trwogę”¹⁴.

Bałagan coraz bardziej widoczny na froncie, niedostatki w pracy tyłów, a równocześnie zarysowujący się od początku 1915 r. ruch strajkowy za-

⁹ „Utro Rossii” z 20 lipca 1914.

¹⁰ Por. S. Chomiakowa, *Razoblaczenie W. I. Leninem obronczeskoj taktiki socjal-szowinistow i centristow w gody pierwoj mirovoj wojny*, „Wiestnik Moskowskiego Uniwersiteta”, Istorija, 1970, nr 5, s. 5 n.; S. Tiutiukin, *K woprosu o riewolucyjnom szowinizmie w gody pierwoj mirovoj wojny*, [w:] *Pierwaja mirowaja wojna 1914—1918, Sbornik statiej*, Moskwa 1968, s. 254—279.

¹¹ „Wiestnik Finansow, Promyszliennosti i Torgowli” 1917, nr 21, s. 292.

¹² „Birżewyje Wiedomosti” z 27 lipca 1914; „Riecz” z 16 sierpnia 1914; „Russkije Wiedomosti” z 9 sierpnia 1914.

¹³ W listopadzie 1914 r. car pisał do swojej żony: „Brakuje nam znowu pocisków. Dlatego w czasie walk wojska nasze muszą je oszczędzać, a to oznacza, że cały ciężar w boju spada na piechotę; na skutek tego straty są kolosalne — — Uzupelnienia nadchodzą, ale połowa przybywających nie posiada karabinów” (*Pieriepiska Nikołaja i Aleksandry Romanowych* t. III, Moskwa—Pietrograd 1923, s. 53).

¹⁴ „Utro Rossii” z 14 stycznia 1915.

częły niepokoić burżuazję. Znalazło to wyraz w czasie prywatnego spotkania przedstawicieli partii burżuazyjnych z reprezentantami rządu przed otwarciem sesji Dumy w styczniu 1915 r. Dużą aktywność przejawiali zwłaszcza kadeci. Burżuazja miała nadzieję, że zakulisowe rozmowy z rządem przyniosą jakieś rezultaty. Liderzy opozycyjnych partii, nie chcąc naruszać tak potrzebnej w tym momencie jedności, w czasie styczniowej sesji Dumy podtrzymywali patriotyczną euforię. Budżet i kredyty uchwalono przeważającą większością głosów. Nieco inne tony brzmiały jednak na zamkniętych posiedzeniach komisji budżetowej Dumy¹⁵.

Wiosną 1915 r. widać wyraźnie wzrastające niezadowolenie liberalnej burżuazji. Kończył się dziewiąty miesiąc wojny, a tymczasem rozpoczynała się seria klęsk wojsk rosyjskich na froncie. Gdy 1 maja (n.st.) wojska niemieckie i austriackie rozpoczęły ofensywę w Galicji, Rosjanie zmuszeni byli opuścić Przemyśl (20 maja) i Lwów (9 czerwca). Wkrótce wyparto wojska rosyjskie z Królestwa i Litwy. Klęska galicyjska przekonała burżuazję, że stary aparat rządowy nie doprowadzi Rosji do zwycięstwa. Nawet Mikołaj II zrozumiał, że trzeba coś zrobić dla polepszenia sytuacji na froncie. Okazało się bowiem, że organy rządowe odpowiedzialne za materiałowe zaopatrzenie armii (Komitet Obrony Państwa, Komitet do Spraw Transportu, Komitet do Spraw Paliw) nie potrafiły w należyty sposób zsynchronizować swojej działalności.

Burżuazja moskiewska z kręgu Riabuszyńskiego-Konowałowa rzuciła wtedy hasło „mobilizacji przemysłu”, mające na celu polepszenie zaopatrzenia armii poprzez wciągnięcie do produkcji wojennej średnich i drobnych fabryk oraz warsztatów. Nad realizacją tego hasła miały czuwać tzw. komitety przemysłu wojennego (*wojenno promysliennyje komitety*) powołane na IX Zjeździe przedstawicieli przemysłu i handlu w Piotrogradzie w dniach 26—28 maja (8—10 czerwca) 1915. Przewodniczącym Centralnego Komitetu Przemysłu Wojennego był lider paździenikowców, moskwanin Aleksander Guczkow, zaś jego zastępcą Aleksander Konowałow. Na czele Moskiewskiego Komitetu Wojenno-Przemysłowego stanął Paweł Riabuszyński¹⁶.

Tworząc komitety grupa Riabuszyńskiego chciała mieć w swoich rękach nie tylko regulowanie gospodarki wojennej, lecz także koordynowanie politycznej walki burżuazji handlowo-przemysłowej i odsunięcie potentatów przemysłu metalowego od sprawowania kierowniczej roli w rosyjskim obozie przemysłowym. Za oficjalnymi deklaracjami, podkreślającymi praktyczny charakter nowo powołanych organizacji, kryły się wyraźne tendencje żądań politycznych, czego potwierdzeniem był obszerny artykuł poświęcony rezultatom IX Zjazdu zamieszczony 30 maja (12 czerwca) 1915 na łamach „Utra Rossii”. Zdaniem gazety, decyzje Zjazdu stanowią historyczny przełom dla pozycji rosyjskich przemysłowców, ponieważ burżuazja jako nowa siła otrzymała wreszcie instrument, przy pomocy któ-

¹⁵ Charakterystyczna była wypowiedź Michała Rodzianki („Utro Rossii” z 29 stycznia 1915), który tak ocenił sesję Dumy z 26 lipca 1914 i 25 stycznia 1915: „Gdy zbieraliśmy się w pałacu Taurydzkim sześć miesięcy temu, to byliśmy ogarnięci jednym wspólnym uczuciem. Minęło pół roku wojny. W tym czasie wiele przeżyliśmy. Mimo wielu strat i kłopotów przeżywanych przez całą ojczyznę, rosyjskie przedstawicielstwo narodowe nie zmieniło swej postawy”.

¹⁶ Paweł Riabuszyński (1871—1924) wywodził się ze starej moskiewskiej rodziny kupieckiej staroobrzędowców. Posiadał kilka fabryk włókienniczych i kantorów bankowych. Był jednym z inicjatorów utworzenia partii progresistów. Por. spis członków i pracowników Moskiewskiego Komitetu Wojenno-Przemysłowego, Centralnyj Gosudarstwennyj Archiw Moskwy [cyt. dalej: CGAM], zespol 1082, op. 1, nr 33.

rego będzie mogła brać udział w życiu państwowym. Udział ten powinien być przynajmniej równy roli szlachty. Burżuazja nie ukrywała, że powołanie komitetów było swego rodzaju aktem nieufności wobec rządu, który nie potrafił należycie przygotować materiałowego zabezpieczenia armii¹⁷.

Działacze moskiewscy, akcentując polityczne ambicje komitetów przemysłu wojennego, podjęli na I ogólnorosyjskim Zjeździe Komitetów (lipiec 1915) próbę przeniesienia Komitetu Centralnego do Moskwy, co uzasadniali istnieniem w Moskwie Głównych Komitetów Związku Ziemstw i Związku Miast. Przeciwni projektowi fabrykanci Piotrogradu, motywowali swe stanowisko potrzebą bliskiego kontaktu Komitetu Centralnego z urzędami państwowymi. Oni też zwyciężyli, ale moskiewscy kapitaliści doprowadzili przy współudziale delegatów z prowincji do włączenia wielu swoich kandydatów w skład Centralnego Komitetu Wojenno-przemysłowego. Oprócz Guczkowa i Konowałowa działali tu aktywnie Sergiusz Tretiakow, Dymitr Szczepkin, Michał Czełnokow (burmistrz Moskwy). Ekonomiczna rola komitetów przemysłu wojennego była minimalna. Jedyne Komitet Moskiewski osiągnął poważną pozycję w strukturze rosyjskich społecznych organizacji kapitalistycznych zarówno ze względu na jego pozycję gospodarczą, jak i stanowisko polityczne. Koncepcje polityczne Komitetu Moskiewskiego były wiodące w skali ogólnorosyjskiej¹⁸.

Wkrótce po powołaniu Komitetu uwagę moskiewskich właścicieli pochłonięta zbliżająca się sesja Dumy oraz możliwość utworzenia bloku międzypartyjnego. W czasie sesji Dumy (19 lipca — 3 września 1915) Moskwa była terenem niezwykle interesujących akcji politycznych. Ochrań pisła: „Z największą przykrością należy stwierdzić, że w Moskwie będącej do niedawna oporą tronu obserwuje się wyraźny upadek prestiżu władzy. Można mówić nawet o czymś groźniejszym. Istnieją dowody rozpetanego i rozwijającego się ruchu antydynastycznego, a zwłaszcza niezadowolonia z osoby panującego cara”¹⁹.

W „kwaterach” Riabuszyńskiego i Konowałowa odbyło się szereg spotkań z udziałem przedstawicieli różnych organizacji burżuazyjnych. Wystąpienia mówców wyrażały zaniepokojenie rozwojem sytuacji wewnętrznej. Wskazywano, że rząd w obecnym składzie nie jest w stanie doprowadzić Rosji do zwycięstwa. Postulowano włączenie przedstawicieli kapitału w skład Rady Ministrów. Padały nawet głosy o konieczności zmiany całego rządu. Potwierdzeniem tych nastrojów było opublikowanie przez „Utro Rossii” 13/26 sierpnia 1915 pełnego składu tzw. gabinetu obrony narodowej. Na jego czele miałyby stanąć przewodniczący Dumy Państwowej Michał Rodzianko. Była to publikacja bez precedensu. Narodowi liberałowie odważyli się wysunąć swoje kandydatury. W Moskwie odbywały się dalsze konsultacje i narady firmowane najczęściej przez Komitet Wojenno-Przemysłowy 16/29 sierpnia 1915 odbyła się u Konowałowa narada liderów partii opozycyjnych z udziałem reprezentantów organizacji burżuazyjnych. Według informacji agenta Ochrań rozpatrywano na nim sprawę reorganizacji rządu, w kierunku uczynienia go odpowiedzialnym przed Dumą²⁰. Większość zebranych wypowiedziała się jednak za uzgadnianiem z Dumą

¹⁷ „Izwestija Moskowskiego Wojenno-Promyszlennogo Komiteta”, czerwiec 1917, nr 35.

¹⁸ CGAM, zespół 1082, op. 1, nr 34.

¹⁹ Cyt. według B. Grauwe, *K historii klasowej borby w Rosji w годы imperialistycznej wojny, ijuń 1914 — fiwral 1917*, Moskwa-1926, s. 308.

²⁰ Informacja moskiewskiej Ochrań z 21 sierpnia 1915, [w:] *Burżuazja nakazuje fiwralskiej rewolucji. Sbornik materialow i dokumentow*, Moskwa 1927. s. 35

dalszych akcji, gdyż działania samodzielne mogły sprzyjać organizatorom bloku prawicowego²¹.

Mimo tych rozbieżności postanowiono podjąć pewne samodzielne kroki. Zebranie postanowiło przekazać carowi sugestie o konieczności przeprowadzenia zmian w rządzie za pośrednictwem delegacji w składzie: Paweł Riabuszyński, Aleksander Konowałow, Jerzy Lwow, Michał Czelnokow i Sergiusz Bułoczkin. Aby popularyzować żądania opozycji i prowadzenie agitacji za programem tworzącego się bloku progresywnego, proponowano powołanie w całej Rosji tzw. „komitetów koalicyjnych” z komitetem moskiewskim jako centralnym. Na tym „konowałowskim zjeździe”, jak określiła to zebranie Ochrana, padały podobno nawet głosy grożące, iż przemysłowcy zaprzestaną produkcji na rzecz armii, jeżeli car nie pójdzie na ustępstwa. Były one z pewnością nieszczerze, gdyż przeczyłyby zasadniczej linii polityki burżuazji i hasłom mobilizacji przemysłu.

Według planu opracowanego u Konowałowa żądanie reorganizacji władzy wykonawczej miało być poparte wystąpieniami samorządów miejskich, przy czym kampanię miała rozpocząć Moskwa. Idea deputacji do Mikołaja II nie uzyskała jednak szerszego poparcia, gdyż sami jej inicjatorzy przestraszyli się tego kroku; dlatego też chociaż progresiści byli dalej zwolennikami bezpośrednich rozmów z carem, to jednak inicjatywę w wyborze form kontaktu pozostawiono Dumie Moskiewskiej²².

Duma Moskiewska uchwaliła istotnie rezolucję głoszącą hasło „jedności przedstawicielstwa narodowego z krajem” i żądanie gabinetu złożonego z osób cieszących się zaufaniem środowiska przemysłowego. Wystąpienie Moskwy dało początek do szerszej kampanii petycyjnej, która objęła nie tylko rejon centralny. Deklaracje Dum miejskich i innych organizacji popierały formułę moskiewską. Na ręce burmistrza Czelnokowa napłynęło szereg depesz z wyrazami solidarności. Nawet Duma piotrogrodzka, zwykle różniąca się w poglądach politycznych od moskiewskiej, przyjęła rezolucję solidaryzującą się z Moskwą²³.

Warto zwrócić uwagę, że deklaracja moskiewska i sugestia przyjęcia deklaracji przez cara spowodowały w łonie rządu pewne rozdźwięki. Sprawę tę omawiano na posiedzeniu Rady Ministrów 19 sierpnia (1 września) 1915. Za ustępstwami wobec burżuazji wypowiedzieli się ministrowie: Aleksy Poliwanow, Jerzy Samarin i Aleksander Kriwoszejn²⁴. Przez cały sierpień „Utro Rossii” zamieszczało artykuły uzasadniające konieczność podjęcia przez carat decyzji zadawalającej burżuazję. Gazeta podkreślała przy tym, iż żądania opozycji nie są wygórowane, a przyświeca jej ten sam cel, co i rządowi, tj. zwycięskie zakończenie wojny²⁵. Aktywność moskiewskich kupców i przemysłowców przyspieszyła powstanie „bloku progresywnego” w Dumie — głównego ośrodka opozycji burżuazyjnej, a częściowo też burżuazyjno-obszarniczej²⁶. 22 sierpnia (5 września) 1915 uzgodniono tekst deklaracji bloku, a trzy dni później został on podany do publicznej wiadomości.

²¹ Tamże, s. 35 nn.: informacja moskiewskiej Ochrany o ruchach społecznych w Moskwie w okresie 1 czerwca — 1 października 1915.

²² Tamże, s. 24: informacja moskiewskiej Ochrany o prywatnym zebraniu radnych Dumy Moskiewskiej, 19 sierpnia 1915.

²³ Por. *Liberalizm, carizm, riewolucija*, „Krasnaja Now” 1923, nr 2(12), s. 277.

²⁴ „Archiw Russkoj Riewolucii” t. XVIII, s. 59.

²⁵ „Utro Rossii” z 23 sierpnia 1915.

²⁶ Dział rękopisów Biblioteki im. Lenina w Moskwie, zespół 260, IV/10: sprawozdanie frakcji progresistów, 1915.

Opublikowanie programu bloku progresywnego zbiegło się z nadzwyczajnym posiedzeniem przedstawicieli komitetów przemysłu wojennego rejonu moskiewskiego. Przemysłowcy Moskwy i okręgu poparli program opozycji, domagając się zmiany rządu. Riabuszyński stwierdził: „Władzę sprawują obecnie ludzie, którzy nie mogą podjąć ciężącym na nich obowiązkom. Nasze zadanie polega na wywieraniu takiego nacisku na władzę centralną, by rząd zmienił kierunek działania — Nie musimy się bać. W wypadku koniecznym będziemy mieli sojuszników. Trzeba robić wszystko teraz, aby nie było za późno, ponieważ później nawet najlepsi ludzie nie będą w stanie naprawić wszystkiego, gdy nasz organizm państwowy stanie się martwy. Wszelkie działanie przeciwko nam powinno być uznane za antynarodowe”²⁷.

Moskiewscy progresiści prowadząc aktywną działalność w mieście, obserwowali równocześnie rozmowy przedstawicieli dumskiej opozycji z rządem Iwana Goremykina i wcześniej, niż inne grupy polityczne zorientowali się, iż próby osiągnięcia porozumienia na platformie bloku nie przyniosą rezultatu. Dali temu wyraz na spotkaniu 28 sierpnia (11 września) w domu Czełnokowa. Do Moskwy przyjechał wówczas z Piotrogradu Konowałow, który określił rozmowy bloku z rządem jako pomyłkę. Czełnokow próbował łagodzić wystąpienie Konowałowa, ale z kolei Riabuszyński jeszcze raz zwrócił uwagę na to, że rząd czyni przeszkody wszelkim inicjatywom burżuazyjnym. Riabuszyński sygnalizował równocześnie wzrost nastrojów rewolucyjnych wśród robotników, które mogą doprowadzić do nieobliczalnych następstw. Większość uczestników zebrania wypowiedziała się jednak za kompromisem.

Carat był jeszcze zbyt silny, by beczynnie przyglądać się aktywności burżuazji. 3/16 września 1915 Mikołaj II podpisał dekret o zamknięciu sesji Dumy Państwowej. Decyzja ta podjęta w momencie wykształcenia się bloku progresywnego była obliczona na klęskę opozycji. Carat decydował się na to wobec poprawy sytuacji na froncie i aktywizacji sił prawicowych. Burżuazja nie zdecydowała się przeciwstawić dekretowi cara. Uznała wprawdzie swoje położenie za groźne, ale równoczesny wzrost ruchu strajkowego (w Moskwie strajkowało we wrześniu 90 tys. robotników, w Piotrogradzie 150 tys.) nakazywał jej powstrzymanie się od bardziej zdecydowanych kroków.

Wystąpienia opozycji były przeto na jesieni 1915 r. słabe. Moskwa pozostawała nadal centrum różnych zebrań i spotkań (we wrześniu odbyło się ich 11), ale ich atmosfera wskazywała, iż burżuazja skłonna jest dalej do ugody z caratem. Ochrona pisała: „Nastroje panujące w Moskwie można określić jako opozycyjne. Tylko niewielka grupa właścicieli zgadza się z polityką rządu. Należy jednakże nadmienić, że opozycyjność ta daleka jest od rewolucyjności. Brak bowiem zdecydowanych żądań i prób działania. Odwrotnie, panuje przekonanie, że załatwienie wszelkich nieporozumień z rządem powinno być odłożone do czasu zwycięstwa nad wrogiem zewnętrznym”²⁸.

Pewnego rozgłosu nabrały tylko zjazdy Związku Ziemstw i Związku Miast obradujące w Moskwie w dniach 7—9/20—22 września. W rezultacie wspólnych decyzji obydwu zjazdów postanowiono przekazać carowi minimalne żądania: odnowienie składu rządu oraz rychłe zwołanie kolejnej sesji Dumy. Rezolucje zjazdów mieli wręczyć Mikołajowi II: Jerzy

²⁷ Cyt. według B. Grawe, op. cit., s. 272.

²⁸ *Burżuazja nakanunie...*, s. 64.

Lwow, Michał Czełnokow, Paweł Riabuszyński i Michał Astrow. Car nie wyraził zgodny na przyjęcie przedstawicieli opozycji, pisząc 11/24 września na telegramie ministra spraw wewnętrznych Mikołaja Szczerbatowa, zawiadamiającym go o prośbie zjazdów, że „tych samozwańczych pełnomocników oczywiście nie przyjmę”²⁹.

Natomiast burżuazja poświęcała na jesieni 1915 r. wiele uwagi kwestii robotniczej chcąc pozyskać do współpracy przynajmniej część proletariatu. Niezadowolenie coraz większej liczby robotników niepokoiło przemysłowców i kazało im szukać dróg wyjścia z pominięciem rządu. Postanowiono rzucić hasło „europeizacji” metod w postępowaniu wobec robotników. Według postępowych przemysłowców, sytuacja wojenna wymagała zmiany stosunków w układzie posiadacz-robotnik. Uważali oni za błędne stanowisko rządu, który widział w klasie robotniczej jedynie wrogi państwu element. Burżuazja moskiewska zgrupowana wokół Komitetu Wojenno-Przemysłowego wypowiedziała się za liberalizacją postanowień wobec związków zawodowych, prasy robotniczej, klubów itp. Wymagało to pójścia na pewne kompromisy, ale nie wyobrażano sobie, aby represje zagwarantowały stabilizację wewnętrzną.

Wychodząc z tych założeń, organizatorzy komitetów przemysłu wojennego zgłosili projekt, podchwycony przez mienszewików, włączenia do prac tej organizacji tzw. grup robotniczych. Utworzono je na jesieni 1915r. przy wielu komitetach, ale jedynie w Piotrogradzie i Moskwie rozwinęły one nieco szerszą działalność, podejmując nieudane zresztą próby zapobiegania strajkom i łagodzenia konfliktów między robotnikami a pracodawcami drogą tworzenia tzw. sądów rozjemczych oraz wprowadzenia instytucji starostów fabrycznych.

Idea grup robotniczych, jako instrumentu oddziaływania burżuazji na klasę robotniczą poniosła całkowite fiasko na skutek propagandy bolszewickiej. Wiele pisał na ten temat Lenin, wypowiadając się przeciwko udziałowi robotników w pracach komitetów przemysłu wojennego³⁰. Działalność grup robotniczych była dodatkowym czynnikiem presji opozycji burżuazyjnej na rząd, co wykazały wydarzenia ze stycznia 1917 r., kiedy to została aresztowana grupa robotnicza Centralnego Komitetu Przemysłu Wojennego³¹. Problem ten sygnalizujemy jedynie dla podkreślenia nowego momentu w działalności burżuazji moskiewskiej na przełomie 1915 i 1916 r.

O aktywności moskiewskich posiadaczy w jesieni 1915 r. świadczy także próba nawiązania kontaktów z państwami sojusznicznymi, celem zainteresowania ich sytuacją wewnętrzną Rosji i wzmocnienia swoich pozycji. Czołowi działacze środowiska moskiewskich progresistów, przede wszystkim Paweł Riabuszyński i Aleksander Konowałow, pozostawali w ścisłych kontaktach z przedstawicielstwami dyplomatycznymi Anglii i Francji w Rosji. Bywali często na różnych przyjęciach i spotkaniach w ambasadach tych krajów. Gdy w połowie grudnia 1915 r. przybyła do Moskwy grupa doradców wojskowych państw sojusznicznych, Moskiewski Komitet Wojenno-Przemysłowy planował zaproszenie ich na swoje posiedzenie. Na sku-

²⁹ Cyt. według W. D j a k i n, op. cit., s. 125. W związku z decyzją Zjazdów wysłania deputacji do cara, Aleksandra pisała do męża: „Czy jest prawdą, że zamierza się wysłać do Ciebie Guczkowa i innych z Moskwy? Wypadek kolejowy, w rezultacie którego straciłby on życie, byłby najwłaściwszą karą bożą (*Pieriepiska Nikołaja i Aleksandry Romanowych* t. III, s. 357).

³⁰ W. L e n i n, *Kilka tez*, [w:] *Dzieła* t. XXI, Warszawa 1951, s. 425 n.; szerzej na ten temat B. S e j r a n i a n, op. cit.

³¹ „Utro Rossii” z 30 stycznia 1917.

tek sprzeciwiu naczelnika sztabu Moskiewskiego Okręgu Wojskowego, gen. Mikołaja Oboleszewa, plan ten nie powódł się. Mimo to Komitet nie zrezygnował z przekazania przedstawicielom armii sojuszniczych materiałów ukazujących przeszkodę czynioną przez administrację organizacjom społecznym. Gdy goście generałów Siemiona Wankowa i Piotra Durnowo zajęli miejsca w wagonach odjeżdżających do Tuły, zjawili się tam Riabuszyński i Aleksander Kuzniecowa. Udało im się skłonić członków misji wojskowej do obejrzenia zakładu Komitetu Moskiewskiego produkującego naboje i do przyjęcia dla ambasad swych państw elaboratu zatytułowanego „O pracy Moskiewskiego Rejonu Przemysłowego na potrzeby obrony państwa”³². W 1916 r. kontakty opozycji z zagranicą ulegną wyraźnemu ożywieniu. Burżuazja moskiewska będzie w nich aktywnie uczestniczyć³³.

Sledząc stanowisko burżuazji moskiewskiej wobec caratu w 1916 r. należy najpierw zwrócić uwagę na rezultaty obrad II Ogólnorosyjskiego Zjazdu Komitetów Wojenno-Przemysłowych w Piotrogradzie w dniach 26—29 lutego (10—13 marca) 1916. Do odbycia ogólnorosyjskiego spotkania działacze tej organizacji dążył przede wszystkim Komitet Moskiewski, który w dniach poprzedzających wyjazd delegatów do Piotrogradu zaprezentował swoje stanowisko na dwóch kolejnych posiedzeniach (17 i 22 lutego). Nie zabrzmiały na nim żadne nowe elementy: jeszcze raz potwierdzono poparcie dla parlamentarnych przeobrażeń w Rosji drogą realizacji programu bloku progresywnego³⁴. Jeżeli jednak weźmiemy pod uwagę, że sytuacja w bloku wskazywała na coraz mniejsze szanse realizacji jego postulatów, to program burżuazji moskiewskiej w lutym 1916 r. uznać można za program zgody z caratem pod warunkiem zwycięskiego zakończenia wojny. Krytyka poczynań gabinetu Borysa Stürmera, jakiej dokonano z trybuny II Zjazdu, w gruncie rzeczy miała spełnić rolę ponownego apelu burżuazji o zaspokojenie jej niewielkich żądań. Nowym momentem, który umieszczono w rezolucji przy bezpośrednim zaangażowaniu Konowałowa, a także na skutek wystąpienia delegatów robotniczych, było żądanie gabinetu ministrów odpowiedzialnego przed Dumą oraz powołanie ogólnorosyjskiego komitetu aprowizacyjnego. Był to więc postęp w porównaniu ze stawianym wcześniej postulatem „rządu zaufania”.

Przyjęcie formuły „odpowiedzialnego ministerstwa” przez II Zjazd Komitetów Wojenno-Przemysłowych, decyzje w sprawach robotniczych i postulat zorganizowania nowego centrum burżuazyjnego w formie organu aprowizacyjnego oznaczało przesunięcie programu progresistów na lewo.

Liberalna burżuazja kierowana przez moskwan podjęła kolejną próbę zjednoczenia opozycji pozadumskiej na marcowych zjazdach Związku Ziemstw i Związku Miast (12—13 marca 1916). Zjazdy podchwyciły hasła II Zjazdu i Komitetów Wojenno-Przemysłowych o konieczności zmiany rządu. Obecny na obu zjazdach lider kadetów — Paweł Milukow wypowiedział się przeciwko formule „odpowiedzialnego ministerstwa”. Jednak zjaw

³² *Burżuazja nakanunie...*, s. 113: informacja moskiewskiej Ochrony z 27 grudnia 1915.

³³ Centralnyj Gosudarstwennyj Wojenno-Przemysłowych Archiw Oktiabrskiej Riewolucii w Moskwie [cyt. dalej: CGAOR], zespół Departamentu Policji [cyt. dalej: DP], meldunek moskiewskiej Ochrony dla Departamentu Policji z 15 maja 1916, k. 359.

³⁴ W świetle materiałów Ochrony, Moskiewski Komitet Wojenno-Przemysłowy miał przedłożyć na Zjeździe krótką deklarację polityczną następującej treści: „Należy uznać za konieczne popieranie programu bloku progresywnego Dumy Państwowej i domaganie się realizacji wszystkich jego postulatów” (CGAOR DP nr 347, informacja moskiewskiej Ochrony dla Departamentu Policji z 27 lutego 1916, k. 236).

delegatów miast zamieścił w rezolucji to sformułowanie, natomiast działacze Ziemstw wypowiedzieli się za powołaniem „gabinetu zaufania”. „Utro Rossii” solidaryzowało się wyraźnie ze stanowiskiem Związku Miast, stwierdzając, iż ziemstwa nie wniosły do swego programu nic w porównaniu z pozycją zajmowaną pół roku temu³⁵.

Latem 1916 r. burżuazja narodowo-liberalna znalazła się w impasie politycznym. Rozbieżności widoczne na różnych płaszczyznach uniemożliwiły jej utworzenie jednolitego frontu. Próby stopniowego przejęcia kluczowych funkcji w ekonomice Rosji przez komitety przemysłu wojennego, Ziemgor (wspólny komitet Związku Ziemstw i Związku Miast), Centralny Komitet Aprowizacyjny i inne organizacje nie dały rezultatu. Przeciwnie, działalność burżuazyjnych organizacji społecznych ulegała coraz większym ograniczeniom. Blok progresywny w Dumie wykazywał równocześnie postępujący kryzys polityki burżuazji. Letnia sesja Dumy omal nie doprowadziła do rozpadu bloku.

Równocześnie decyzje caratu wskazywały na to, że nie zamierza on iść na kompromis z opozycją. Wprawdzie w połowie 1916 r. był moment, gdy Mikołaj II wspominał o możliwości reorganizacji gabinetu na zasadach proponowanych przez blok³⁶, ale wahania cara trwały krótko. Na posiedzeniu Rady Ministrów 28 czerwca (11 lipca) 1916 z udziałem cara (w Kwaterze Głównej) Stürmer otrzymał pełnomocnictwo nadzorowania wszystkich rządowych komitetów, a więc kluczowych ministerstw z wyjątkiem Ministerstwa Spraw Zagranicznych.

We wrześniu i październiku 1916 r. w Moskwie odbyło się szereg zebrań czołowych działaczy partii i organizacji burżuazyjnych. 19 września (2 października) w willi Konowałowa obradowali progresiści. Konowałow stwierdził wówczas: „W Rosji już teraz nie ma żadnego rządu. Do czasu zakończenia wojny sytuacja ulegnie jeszcze pogorszeniu. Przy pierwszym zrywem rewolucyjnym, rząd zagubi się i porzuci społeczeństwo [tj. burżuazję — M. W.] na pastwę losu”³⁷. Zdaniem Konowałowa, nadszedł już czas, by zdobyć się na konkretne działania i nie dopuścić do konfrontacji zbrojnej z robotnikami, która może okazać się korzystna dla mas pracujących.

Wrześniowe narady przemysłowców Moskwy oraz spotkania przedstawicieli komitetów przemysłu wojennego w Piotrogradzie rozpoczęły nowy etap w stosunkach burżuazji z caratem. Potwierdza to udział w kolejnych spotkaniach u Konowałowa (6, 8 i 9 października) kadetów (m. in. Milukowa). Zapewne rezultatem tych spotkań było uzgodnione wystąpienie 6/19 października „Utra Rossii” i „Russkich Wiedomostiej” z artykulaniami domagającymi się reorganizacji rządu. Stawało się jasne i potwierdzają to różnorodne materiały, że burżuazja widząc nieprzejednane stanowisko caratu, podejmuje coraz intensywniejsze akcje polityczne. Czołowi działacze opozycji obecni byli na różnych zebraniach, których w Moskwie i Piotrogradzie odbyło się pod koniec 1916 r. bardzo wiele.

Burżuazja moskiewska śledziła bacznie obrady piątej, ostatniej w dziejach Rosji carskiej sesji Dumy Państwowej, która zaczęła się 1/14 listopada 1916 r. ostrymi antyrządowymi wystąpieniami ze strony posłów bloku progresywnego³⁸. Moskiewski Komitet Wojenno-Przemysłowy uznał tę

³⁵ „Utro Rossii” z 16 marca 1916.

³⁶ M. R o d z i a n k o, *Kruszenie imperii*, Leningrad 1929, s. 164—167.

³⁷ CGAOR, DP nr 347, t. IV: informacja piotrogrodzkiej Ochrony dla Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 30 września 1916, k. 111^e.

³⁸ Protokół posiedzenia bloku progresywnego z 16 listopada 1916, „Krasnyj Archiw” 1933, nr 56, s. 121 n.

sesję Dumy za historyczną, stwierdzając, że „na pierwszym posiedzeniu blok progresywny wystąpił z deklaracją, w której wskazał na konieczność zmiany całego systemu władzy (*wsiej sistemy prawlenija*)”³⁹.

W prasie rozwinęto kampanię przeciwko „państwowemu dogmatowi” (Rasputin) i Aleksandrowi Protopopowi⁴⁰. Niepopularność Protopopowa w środowisku przemysłowców Moskwy spowodowały przede wszystkim różnice poglądów wobec polityki aprowizacyjnej nowego ministra spraw wewnętrznych i problem cen na zboże. Burżuazja spod znaku „Utra Rossii” była za zachowaniem sztywnych cen na poziomie ustanowionym we wrześniu 1916 r.⁴¹

22 listopada (5 grudnia) 1916 r. Rada Państwa wypowiedziała się za powołaniem rządu zaufania i odsunięcia od władzy osób nieodpowiedzialnych. Pięć dni później nawet Zjazd szlachty przyjął podobną rezolucję, a Włodzimierz Lwow i Włodzimierz Puryszkiewicz wystąpili przeciwko Grzegorzowi Rasputinowi⁴². Pozycja zajęta przez Radę Państwa i Zjazd Szlachty stała się powodem różnych domysłów, z których jeden przewijał się szczególnie. Chodziło o możliwość powołania nowego rządu z ks. Jerzym Lwowem na czele, przy czym moment ten wiązano z dniem 6/19 grudnia, tj. dniem imienin Mikołaja II⁴³. Gdy stało się oczywiste, że jest to nierealne, „Utra Rossii” broniąc siebie i kadetów od zarzutu zbytowego optymizmu, stwierdziło, iż cały obóz liberalny prezentował podobne stanowisko⁴⁴.

Moskiewscy kapitaliści starali się zapobiec rewolucji proletariackiej⁴⁵. „Birżewoj Kurier” — gazeta piotrogrodzka pisała 29 grudnia 1916 (12 stycznia 1917): „Tam w samym centrum rosyjskiego handlu widoczne jest konsekwentne dążenie bogatego rosyjskiego kupiectwa do zrealizowania swego programu, tj. zdobycia władzy”. Tempo życia politycznego Moskwy w grudniu 1916 r. potwierdza tę opinię⁴⁶. Można przypuszczać, że miało to także pewien związek z obserwowanym w tym okresie naciskiem liberalnej burżuazji na Dumę, by skorzystała wreszcie ze swoich uprawnień i zmusiła rząd do ustępstw. Taki efekt miały przynieść kolejne akcje opozycji w Moskwie⁴⁷.

Początkowo zamierzano zwołać tu kolejne ogólnorosyjskie zjazdy Związku Ziemstw i Związku Miast. Decyzje dowódcy Moskiewskiego Okręgu Wojskowego gen. Mrozowskiego w tej sprawie były jednak negatywne. Mimo to 9/22 grudnia delegaci zebrali się w uzgodnionych pomieszczeniach, równocześnie jednak zjawiała się policja, żądając zaprzestania obrad. Po uprzednim przyjęciu rezolucji, zjazdy zastosowały się do polecenia władz. 11/24 grudnia podobny los spotkał Zjazd burżuazyjnych organizacji społecznych poświęcony kwestii aprowizacji.

Reakcja władz policyjnych odniosła odwrotny do zamierzeń skutek.

³⁹ „Izwestija Moskowskiego Wojenno-Promyślnego Komiteta”, grudzień 1916, nr 33.

⁴⁰ „Utra Rossii” z 1 grudnia 1916.

⁴¹ „Utra Rossii” z 6 października 1916.

⁴² „Birżewyje Wiedomosti” z 30 listopada 1916.

⁴³ „Riecz” z 2 grudnia 1916.

⁴⁴ „Utra Rossii” z 24 grudnia 1916.

⁴⁵ Szerzej o tym: I. Lejberow, *O wozniknowienii riwolucyjnoji situacii w gody pierwoji mirowoj wojny*, „Istorija SSSR” 1964, s. 74.

⁴⁶ Wymowne były rezultaty odbytych na przełomie listopada i grudnia 1916 r. wyborów do Dumy moskiewskiej. Na 160 radnych, 149 zostało wybranych z listy ugrupowań progresywnych. Rząd unieważnił te wybory.

⁴⁷ M. Rodzianko, op. cit., s. 143.

Rezolucje przyjęte na zjazdach krążyły w odpisach, nadal odbywano prywatne spotkania. W dniach 9—10/22—23 grudnia Konowałow ponownie gościł czołowych reprezentantów Związku Miast i Moskiewskiego Komitetu Wojenno-Przemysłowego. W podjętej rezolucji wskazywano na bałagan gospodarczy, krytyczny stan aprowizacji i ogólne niezadowolenie społeczeństwa. Rezolucja wzywała Dumę, by konsekwentnie domagała się rządu odpowiedzialnego⁴⁸. Z ponownym żądaniem utworzenia „odpowiedzialnego ministerstwa” wystąpiło w połowie grudnia 1916 r. „Utro Rossii”. W artykule zatytułowanym „Ostatnie minuty” gazeta pisała: „Właśnie w imię zwycięstwa powinniśmy oświadczyć i to głośno, że obecny reżim prowadzi Rosję do zguby”⁴⁹.

Burżuazja zdeterminowana groźbą rozpuszczenia Dumy i katastrofą państwa zaczęła równocześnie rozpatrywać różne warianty składu nowego rządu złożonego z przedstawicieli opozycji. Wśród pretendentów do fotela premiera wymieniano najczęściej Jerzego Lwowa i Aleksandra Guczkowa. Opozycja kontynuując serię wystąpień, wiązała duże nadzieje z naradą przedstawicieli komitetów przemysłu wojennego w Piotrogradzie 14/27 grudnia 1916. Rezolucja narady zasługuje na uwagę z tego względu, że oprócz ponownego potwierdzenia hasła „odpowiedzialnego ministerstwa” i legalnej działalności poprzez Dumę, zawierała apel do armii o współdziałanie w realizacji planów opozycji⁵⁰.

Ten passus rezolucji przygotowany przy czynnym udziale przedstawicieli Moskiewskiego Komitetu Wojenno-Przemysłowego potwierdza zaangażowanie moskiewskich kupców i przemysłowców w przygotowaniu przewrotu pałacowego. Niedostateczna baza źródłowa nie pozwala na szczegółowe przedstawienie tego kapitalnego zagadnienia, stanowiącego po dzień dzisiejszy przedmiot dociekań historyków. Nie ulega jednak wątpliwości, że działacze moskiewscy poparli ideę utworzenia „rządu tymczasowego”, rzuconą po raz pierwszy na wrześniowych zjazdach organizacji burżuazyjnych. Wspomina o tym Guczkow, twierdząc, że jako pierwsi wypowiedzieli się za tym Mikołaj Niekrasow i współpracujący z moskiewską burżuazją kijowianin Michał Tereszczenko⁵¹. Plan przewrotu pałacowego stanowił, według moskwian, jeden z elementów szerokiego ruchu opozycyjnego związanego z działalnością Dumy i jesienno-zimowymi zebraniem organizacji burżuazyjnych i burżuazyjno-obszarnicznych⁵².

Opracowując bardziej lub mniej dokładnie plan przewrotu pałacowego, przywódcy spisku zrobili niewiele, aby przygotować jego mechanizm. Nie rezygnowali z pokojowej drogi realizacji swych zamierzeń. Z drugiej strony potrzebny był czas, aby pozyskać dla tego celu szersze kręgi społeczności burżuazyjnej. Było to konieczne, gdyż np. przywódca kadetów Milukow, wypowiadał się dalej za taktyką jedynie legalnych działań. Burżuazja wahała się nadal. Równocześnie zachodziły fakty, które dyktowały jej konieczność jeszcze baczniejszego obserwowania sytuacji.

⁴⁸ CGAOR, DP nr 347 t. VI: informacja moskiewskiej Ochrony z 9 grudnia 1916.

⁴⁹ „Utro Rossii” z 14 grudnia 1916.

⁵⁰ Centralnyj Gosudarstwennyj Wojenno-Istoriczeskij Archiw w Moskwie [cyt. dalej: CGWIA], zespół 13251, op. 1, nr 119, s. 50: „Zjazd Komitetów Przemysłu śle gorące wezwanie do naszej bohaterskiej armii. Tylko wspólne działanie społeczeństwa i armii może doprowadzić do zwycięstwa nad wrogiem i zmiany w Rosji ustroju politycznego”.

⁵¹ „Poslednije Nowosti” z 9 września 1916. Por. S. Mielgunow, *Na putiach k dworcowomu pierieworotu*, Paryż 1931, s. 188—193; W. Szulgin, *Dni*, Leningrad 1925, s. 108 nn.

⁵² Por. P. Buryszkina, *Moskwa kupiezeskaja*, Nowy Jork 1954, s. 316 nn.

W nocy z 16 na 17 (29—30) grudnia 1916 r. został zamordowany Grzegorz Rasputin. Zamach na „świętego starca” dokonany przez skrajną reakcję, był jedną z ostatnich prób ratowania monarchii. Znajdowały one poparcie także w kręgach rodziny carskiej. Mikołaj II jednak w dalszym ciągu nie godził się na żadne ustępstwa wobec opozycji i trwał przy koncepcji rządu złożonego wyłącznie z przedstawicieli ziemiaństwa. Nowym, ostatnim już premierem Rosji został mianowany 27 grudnia 1916 r. (9 stycznia 1917) ks. Mikołaj Golicyń. W składzie Rady Ministrów pozostawał nadal znienawidzony Aleksander Protopopow. Nieco później przewodniczącym Rady Państwa został jeden z największych reakcjonistów — Iwan Szczegłowitow.

W obliczu widocznego procesu rozkładu władzy, pogarszającej się sytuacji gospodarczej Rosji i niebezpieczeństwa rewolucji, poważny krok „na lewo” uczyniła najbardziej konserwatywna część moskiewskiego kupiectwa zgrupowana wokół Moskiewskiego Towarzystwa Handlowego. Wymownym świadectwem tego była depeza wysłana 22 grudnia 1916 (3 stycznia 1917) na ręce Riabuszyńskiego, w której akceptowano bez zastrzeżeń stanowisko przywódcy moskiewskich progresistów. Kadecka „Riecz”, oceniając tę deklarację, podkreślała jedność stanowiska środowiska kapitalistycznego Moskwy⁵³.

W okresie od 24 grudnia 1916 do 3/17 stycznia 1917 odbyło się w Moskwie w willach Riabuszyńskiego, Konowałowa, a także w siedzibie grupy literacko-artystycznej (dom Wostriakowa) szereg zebrań działaczy organizacji handlowych i przemysłowych, oraz radnych Dumy Moskiewskiej. Szczególnie ważne było zebranie 30 grudnia (12 stycznia) 1917 u Riabuszyńskiego. Oficjalnie zamierzano omawiać działalność Komitetu Giełdowego. Głównym tematem były wszakże ostatnie wydarzenia polityczne. Ochrona odnotowała wypowiedź członka Dumy Moskiewskiej — Mikołaja Teslenki, który stwierdził, że opozycja wyczerpała już możliwości legalnego wpływania na władzę. Nastąpił okres — mówił Teslenko — aktywnego wystąpienia „przeciwko Piotrogrodowi i Carskiemu Siołu”. Rezolucja dotycząca polityki gabinetu Golicyna stwierdzała:

1. konflikt rządu z Dumą jest nieunikniony;
2. nie ulega wątpliwości, że sesja Dumy zostanie zamknięta;
3. w wypadku dekretu o rozwiązaniu Dumy większość posłów uzna je za nieważne i posiedzenia Dumy będą się odbywały w prywatnym mieszkaniu jednego z moskiewskich kupców;
4. zebrana w Moskwie Duma zwróci się do narodu z wezwaniem wskazującym na zgubną politykę rządu, który dąży do podpisania pokoju z Niemcami i anulowania Manifestu z 17 Października. Sprawą rozpropagowania wezwania Dumy w armii zajmie się Guczkwow przy pomocy znanych mu oficerów⁵⁴.

W tym samym dniu (tj. 30 grudnia) obradował w Moskwie Komitet Centralny partii październikowców. Wypowiedział się on za poparciem akcji bloku progresywnego. U Riabuszyńskiego zaś następnego dnia

⁵³ „Riecz” z 24 grudnia 1916.

⁵⁴ *Burżuazja nakanunie...*, s. 165: notatki piotrogrodzkiej Ochrony o nastrojach w środowisku burżuazji po rozpędzeniu grudniowych zjazdów Związku Ziemstw i Związku Miast.

przedstawiciele prowincjonalnych komitetów giełdowych jeszcze raz wypowiedzieli się za koniecznością zmiany rządu ⁵⁵.

W styczniu 1917 r. Moskwa była w dalszym ciągu miejscem ważnych narad opozycji. 6/19 stycznia obradowali kadeci z udziałem Milukowa, zaś 7/20 odbyły się spotkania u Czelnokowa i Konowałowa, na które przybyli kadeci, progresiści i październikowcy. Lwow stwierdził wówczas, że w „najbliższej przyszłości należy oczekiwać przewrotu pałacowego i być przygotowanym na wszystko” ⁵⁶. „Utro Rossii” pisało, że ponownie rozpatrywano wówczas kandydaturę Lwowa na stanowisko przyszłego premiera ⁵⁷.

Dyskusje w obozie opozycji trwały do końca stycznia, ale nie wypracowano jednolitej koncepcji poczynań prowadzących do uchwycenia władzy. Mimo iż na grudniowych naradach nakreślono skład przyszłego „Rządu Tymczasowego”, uzgodniono kandydatury następcy tronu (Aleksego) i regenta (w. ks. Michała Aleksandrowicza), w styczniu nie zrealizowano planu przewrotu pałacowego. Z jednej strony sami spiskowcy byli dalej niezdecydowani i nie chcieli wziąć na siebie odpowiedzialności, z drugiej — duża część opozycji (Rodzianko, Milukow) uważała ideę przewrotu za przedwczesną i pozostając pod wpływem kadeckich liderów, wypowiadała się za legalnymi formami presji na carat poprzez Dumę. Pewne nadzieje rodziły też rozmowy podjęte w styczniu i w lutym przez Rodziankę z Mikołajem II (10 lutego) i przedstawicielami szlachty (Nowogród, 12 stycznia). Przyniosły one kolejne rozczarowanie i „Utro Rossii” znowu zamieściło serię artykułów apelujących do cara o ustępstwa ⁵⁸.

Od początku lutego rozpoczęła się w Moskwie nowa seria prywatnych zebrań u Lwowa, Czelnokowa, Tretiakowa i Riabuszyńskiego. Rozpatrywano taktykę opozycji w warunkach coraz bardziej komplikującej się sytuacji wewnętrznej, wywołującej także zaniepokojenie sojuszników ⁵⁹. „Utro Rossii” zamieściło 12/25 lutego 1917 artykuł pod proroczym tytułem „W przeddzień” („Nakanunie”), gdzie stwierdzono, iż nie ma obecnie czasu na podejmowanie półśrodków lub kompromisów. Wyjściem z sytuacji, według gazety, może być jedynie utworzenie akceptowanego przez społeczeństwo „gabinetu obrony narodowej”. Na ten okres przypada więc nowe, coraz większe zainteresowanie opozycji planami detronizacji Mikołaja II.

Realizację tych i innych planów burżuazji przerwały wydarzenia rewolucyjne w Piotrogradzie i obalenie rządu Golicyna. Wiadomość o rewolucji w Piotrogradzie dotarła do Moskwy 27 lutego (12 marca). W wielu dzielnicach miasta odbyły się mitingi, na których wzywano do ostatecznego rozprawienia się z caratem. Na stronę robotników zaczęli przechodzić żołnierze. Z więzienia Butyrskiego pod Moskwą wypuszczono więźniów politycznych, wśród których znajdowało się wielu bolszewików. Władze wyteęzały wszystkie siły, aby stłumić rewolucję. Usiłowano nie dopuścić do połączenia się dzielnic robotniczych z centrum miasta. Mimo

⁵⁵ Por. E. Czermiński, *Borba klasow i partij w IV Gosudarstwiennoj Dumie* t. II, Moskwa 1947, s. 814 n. (maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece im. Lenina w Moskwie).

⁵⁶ P. Milukow, *Wospominanija 1859—1917* t. II, Nowy Jork 1955, s. 281.

⁵⁷ „Utro Rossii” z 11 stycznia 1917.

⁵⁸ „Utro Rossii” z 28 stycznia 1917.

⁵⁹ Por. G. Buchanan, *Memuary diplomat, Moskwa 1925*, s. 170—176; M. Paleologue, *Carskaja Rossija wo wremia mirowoj wojny*, Moskwa—Pietrograd 1923, s. 280—286.

to robotnicy zajęli ważne strategiczne punkty Moskwy: Kreml, telegraf, arsenał, dworce. Przedstawiciele władzy carskiej, w Moskwie: gubernator, gradonaczalnik i komendant okręgu wojskowego zostali w nocy z 1 na 2/15. marca aresztowani ⁶⁰.

28 lutego (13 marca) zebrał się w Moskwie komitet organizacyjny Ogólnorosyjskiego Związku Handlowo-Przemysłowego, na którym Riabuszyński poinformował zebranych o sytuacji w Piotrogradzie. Moskwianie, w odróżnieniu od opozycjonistów piotrogradzkich, zareagowali entuzjazmem na wiadomość o obaleniu rządu carskiego i zaczęli stwarzać u siebie fakty dokonane. W Moskwie powołano tzw. Komitet Organizacji Społecznych jako organ tymczasowej władzy. Składał się on z przedstawicieli organizacji burżuazyjnych, spółdzielczych i robotników. Komitet pełnił władzę w Moskwie do czasu wyborów nowej Dumy (czerwiec 1917 r.).

Wydarzenia z przełomu lutego i marca ożywiły działalność różnych organizacji burżuazyjnych. Dużą aktywność przejawiał zwłaszcza Moskiewski Komitet Wojenno-Przemysłowy 28 lutego (13 marca) przesłał on na adres Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej telegram gratulacyjny, zaś w dzień po ogłoszeniu składu Rządu Tymczasowego, tj. 3/16 marca, depeszę na ręce premiera Lwowa, w której czytamy: „Handlowo-przemysłowa Moskwa z uczuciem radości przyjęła wiadomość o utworzeniu pierwszego rządu wolnej Rosji. Nazwiska wprowadzonych do rządu działaczy organizacji społecznych posiadają już od dawna zaufanie kraju i gwarantują przywrócenie właściwego obrazu życia państwa. Handlowo-przemysłowa Moskwa pozdrawia nowy rząd i akceptuje w całości jego decyzje o zwołaniu Konstytuanty. Równocześnie uważa, iż zwołanie Zgromadzenia Narodowego może nastąpić dopiero po zwycięskim zakończeniu wojny, gdy w dyskusji nad przyszłą formą ustroju państwa będą mogli wziąć udział obywatele znajdujący się na froncie” ⁶¹.

Udział kupców i przemysłowców Moskwy w przebiegu wydarzeń lutowo-marcowych nie ulega wątpliwości. Świadczyła o tym częstotliwość i charakter zebrań opozycji w Moskwie na przełomie 1916 i 1917 r. Nie znamy w szczegółach tych narad, ale włączenie do Rządu Tymczasowego ludzi przez wiele lat związanych z Moskiewskim Komitetem Wojenno-Przemysłowym (Guczkow, Kołowałow, Manujłow) i innymi organizacjami burżuazji (Związek Miast, Związek Ziemstw) świadczy o aktywnym jej udziale w przygotowaniu detronizacji Mikołaja II. Moment ten został potwierdzony oficjalnie w liście skierowanym do Rządu Tymczasowego przez obradujący w kwietniu 1917 r. III Ogólnorosyjski Zjazd Komitetów Wojenno-Przemysłowych ⁶².

Witając z entuzjazmem detronizację cara i utworzenie rządu burżuazyjnego, moskiewscy kupcy i przemysłowcy sądzili, że osiągną wreszcie taką pozycję polityczną i ekonomiczną, o którą zabiegali przez wiele lat. Równocześnie moskwianie zaskoczeni szybkością wypadków nie precyzowali w tych dniach konkretnego planu działania. Zdawali się na decyzje

⁶⁰ I. Minic, *Istorijskaja Wielikogo Oktjabria* t. I: *Swierżenieje samodzierżawija*, Moskwa 1967, s. 627—645.

⁶¹ CGAM, zespół 1082, op. 1, nr 22: protokół posiedzenia Komitetu Moskiewskiego z 3 marca 1917, k. 28.

⁶² CGWIA, zespół 13251, op. 1, nr 31, Materiały III Zjazdu Komitetów Wojenno-Przemysłowych, k. 12: „Przewrót państwowy powitany z radością przez komitety przemysłu wojennego i dokonany przy ich udziale, stawia przed tymi organizacjami nowe wielkie zadania”.

„swojego rządu”, który stanął przed rozwiązaniem bardzo trudnych problemów.

W ten sposób rewolucja lutowa otwierała nowy etap w dziejach burżuazji rosyjskiej. Jest to już jednak problem oddzielny i wykraczający poza ramy niniejszego szkicu.

Мариан Вильк

МОСКОВСКАЯ БУРЖУАЗИЯ В ОТНОШЕНИИ К ЦАРИЗМУ (1914—1917 гг.)

Цель статьи — представить поведение московской торгово-промышленной среды в период предшествующий началу Октябрьской революции. Научная литература по этой теме скудна. Московская буржуазия подчеркивала свои политические притязания за долго до начала первой мировой войны, особенную же активность она проявила в последние годы существования царизма. Это относится прежде всего к группе т. наз. „молодых” купцов и промышленников, группировавшихся вокруг Павла Рябушинского, Александра Коновалова, Сергея Третьякова. Это обуславливалось многими факторами, особенно же продолжающейся войной, ростом забастовочного движения и прогрессирующим распадом царской власти.

Первые месяцы войны настраивали капиталистов Москвы оптимистически. Они считали, что война принесет им как материальные выгоды (в результате производства для армии), так и усиление политической позиции. В последнем буржуазия рассчитывала на участие в принятии государственных решений совместно с правительством. Когда по-прежнему разделять власть были отвергнуты царизмом, а обстановка на фронте создавалась невыгодной для России, московские собственники предприняли ряд действий для оказания помощи по материальному обеспечению армии и одновременно продолжали оказывать нажим на правительство.

В этом контексте в статье излагается деятельность Московского военно-промышленного комитета, по своим политическим концепциям являвшегося близким программе прогрессивного крыла Государственной Думы.

В статье подчеркивается то, что Москва являлась в 1916 г. местом различных встреч и дискуссий как частных лиц и кругов антицарской оппозиции, так и собраний буржуазных и буржуазно-помещичьих организаций. В январе и феврале 1917 г. продолжали проходить совещания, во время которых обсуждались пути выхода из кризиса. Участие купцов и промышленников Москвы в февральских и мартовских событиях не подлежит сомнению. Об этом свидетельствовала частота и характер собраний оппозиции в Москве на переломе 1916 и 1917 гг. Подробности хода этих совещаний остаются для нас неизвестными, но включение в состав Временного правительства людей, в течение многих лет связанных с Москвой, свидетельствует об активном участии московской буржуазии и подготовке свержения с престола Николая II.

Marian Wilk

LA BOURGEOISIE MOSCOVITE FACE AU TSARISME (1914—1917)

L'article cherche à présenter l'attitude politique du milieu commercial et industriel de Moscou dans la période qui précède la Révolution d'Octobre. La littérature du sujet est très pauvre. La bourgeoisie moscovite avait fait état de ses ambi-

tions politiques dès avant la Première Guerre Mondiale, mais elle ne s'est activisée que pendant les dernières années du régime tsariste. Cela se rapporte avant tout au groupe dit des „jeunes” commerçants et industriels, réunis autour de Pavel Riabouchinsky; d'Alexandre Kononov, de Serguéi Tretiakov. Les causes en sont multiples, notamment la guerre en cours, la recrudescence du mouvement ouvrier et la désagrégation toujours plus marquée du pouvoir tsariste.

Les premiers mois de la guerre incitaient les capitalistes de Moscou à l'optimisme. Ils pensaient que la guerre leur apporterait à la fois des profits matériels à la suite de la production pour l'armée et une consolidation de leur position politique. Lorsque le tsar rejeta l'offre d'une participation au gouvernement de représentants de la haute bourgeoisie et que la situation sur le front prit une tournure désavantageuse pour la Russie, les notables moscovites ne cessèrent cependant à assurer les fournitures de l'armée, tout en continuant à exercer une pression sur le gouvernement.

C'est dans ce contexte que l'article examine l'activité du Comité Militaire et Industriel de Moscou qui dans ses conceptions politiques présentait des affinités avec le programme du bloc progressiste à la Douma d'Etat.

En 1916, Moscou était le lieu de rencontres et de discussions de nombreuses personnes privées affiliées à des cercles de l'opposition de même que le lieu de réunions des organisations bourgeoises. En janvier et février 1917 se tenaient à Moscou des débats dominés par la recherche de solutions susceptibles de mettre fin à la crise. La part prise par les commerçants et les industriels de Moscou dans les événements de février-mars 1917 ne laisse aucun doute. La fréquence et le caractère des réunions de l'opposition qui ont eu lieu vers la fin de 1916 et au début de 1917 à Moscou, en constituent une preuve évidente. Nous ne connaissons pas en détail le déroulement de ces réunions, mais l'intégration au Gouvernement Provisoire d'hommes ayant eu des attaches avec Moscou, atteste de la part prise par la bourgeoisie moscovite à la préparation du détronement de Nicolas II.